

Жамангулова Н.Т.

**АБДЫКАЛЫК ЧОРОБАЕВДИН «ЖАҢЫЛ МЫРЗА»
ПОЭМАСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Жамангулова Н.Т.

**ОСОБЕННОСТИ ПОЭМЫ АБДЫКАЛЫКА ЧОРОБАЕВА
«ЖАНЫЛ МЫРЗА»**

N. Zhamangulova

**FEATURES OF ABDYKALYK CHOROBAYEV'S POEM
«ZHANYL MYRZA»**

УДК: 82-1(575-2)(043.3)

Фольклор менен көркөм адабият дайыма бири-бири менен жанаша жүрөт, кези келгенде бири-бирине өтүп, бири экинчисин толуктайт. Бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Элдик оозеки чыгармачылыктын бай мурасы көркөм адабияттын жаратуучуларына эң бир сонун идеяларды берет да, өзүнүн экинчи жаңы жашоосун улантуу менен формасын, мазмунун өзгөртүп, идеясын кеңейтет. Эл оозунда оозеки айтылган ар кандай уламыш, миф, аңыз кептер айтуучулар тарабынан өсүп-өөрчүү процессине туш болуп, акырындап элдик чыгармага айланып, андан мазмундук, сюжеттик ар түрдүүлүккө, т.а., бири-биринен айырмаланган варианттуулук жаралып, натыйжада элдик оозеки чыгармачылыктын мазмуну жана формасы жагынан өзгөчөлөнгөн чыгармага айланат. Ушундай өңүттө өзгөрүүлөргө учураган баатыр кыз Жаңыл тууралуу уламыш, акырындап отуруп эң бай, көлөмдүү болгон эпос жанрынын катарын толуктаган баатырдык-турмуштук кенже эпоско чейин өсүп жеткен «Жаңыл Мырза» эпосунун А. Чоробаевдин айтуусундагы вариантынын өзгөчөлүгү тууралуу алдыда сөз кылмакчыбыз.

Негизги сөздөр: эпос, мазмун, форма, жанр, вариант, сюжет, өзгөчөлүк, индивидуалдуулук.

Фольклор и художественная литература всегда идут наравне, а когда приходит время, они пересекаются и дополняют друг друга. Это естественное явление. Богатое наследие фольклора дает создателям художественной литературы лучшие идеи и продолжая вторую новую жизнь, он меняет форму, содержание и расширяет идею. Всевозможные легенды, мифы и выдумки, рассказываемые людьми, прошли процесс роста и развития и постепенно превратились в народное произведение, что привело к разнообразному содержанию, разнообразию сюжетов, то есть к различным вариантам, в результате чего получилось содержание фольклора и становится произведением, отличающимся своей формой. Мы расскажем об особенностях версии эпоса «Жаңыл Мырза» в рассказе А. Чоробаева, которая постепенно переросла в легенду о героине Жаңыл, которая постепенно превратилась в богатейший и объемнейший эпический жанр.

Ключевые слова: эпос, содержание, форма, жанр, вариант, сюжет, характеристика, индивидуальность.

Folklore and fiction always go on a par, and when the time comes, they intersect and complement each other. This is a natural phenomenon. The rich heritage of folklore gives the creators of fiction the best ideas and continuing a second new life, it changes the form, content and expands the idea. All kinds of legends, myths and fictions told by people went through the process of growth and development and gradually turned into a folk work, which led to a varied content, a variety of plots, that is, to various options, as a result of which the content of folklore was obtained and becomes a

work that differs in its form. We will tell you about the peculiarities of the version of the epic «Zhanyl myrza» in the story of A. Chorobaev, which gradually grew into a legend about the heroine Zhanyl, which gradually turned into the richest and most voluminous epic genre.

Key words: epic, content, form, genre, variant, plot, characteristic, individuality.

А. Чоробаевдин «Жаңыл Мырза» поэмасынын акын тарабынан кийинки ондоп түзөп, алымча-кошумчаланган, толукталган варианты «Экинчи китеп» деп аталып, Боз жоргонун баяны, хан Шырдакбек жана Долу кара менен боз жоргонун байланышы сыяктуу эпизоддор менен толукталып, Жаңылдын кийинки жашоосун сүрөттөө менен айырмачылыкка ээ. Бул окуялар башка айтуучуларда кездешпейт, болгону боз жоргого байланышкан эпизоддор башка варианттарда чалгынга барып келүү үчүн гана колдонулса, А. Чоробаевдин вариантында өтө кеңири сүрөттөлөт.

Бул бөлүмдөрдүн А. Чоробаевдин вариантында болушу Аккочкордун Жаңылдан өч алуу үчүн жүрүшкө аттанаарда Шырдакбектин канаттуу боз жорго-сун сурап, Жаңыл менен болгон кармашта Аккочкор каза болуп, боз жорго Жаңыл Мырзанын колунда калышы менен байланыштуу. Калмак ханы Эрдене бек атасы Жагоо бийди кармап, баатыр кыздын долу карасын тартып алып, элине бүлүк саларда, Жаңыл айласыздан Эрденеге күйөөгө чыгам деп элин куткарат. Ошондо Эрдене той өткөрүп жатканда, эрлердин куну үчүн келген Аккочкор чалгынга Чынасылды жиберет. Чынасылдын чалгынчы экенин Жаңыл байкап калып, кармап болгон чындыкты билет, Чынасылдын акылы менен Жаңыл Калматайдын айылына өзү барат да, колго түшүп, кордукту көп көрөт. Акыры качып кеткен Жаңылдан көп убакыт өткөн соң Аккочкор өч алууну максат кылат.

Уят болдук укканга, ургаачы бизге тең беле -
Бир нойгутун кызынан, кыргын таап өлгөнчө,
Кыямат бизге жай болсун, өлөлү тирүү жүргөнчө - дейт Аккочкор.
Шырдакбек, Аккочкордун жолдон тайбастыгын билип, акыры:
Кош жаныбар боз жорго,
Бошонуп кайра качып кел,
Мындан башка не дейин,

Колу жок тоону ашып кел – деп жоргосун Аккочкорго мингизип, жоого аттантат. Аккочкор, Каңкы ажал таап, жорго Жаңылдын колунда калат. Жаңылда калган боз жорго үчүн алыстан тартуусун артынып, төрө Абылай хан, дөөлөстөрдөн Шыгай, калмактардын Салбазар, Көңтаажы аттуу эл кыйындары келишти, эч кимисине бербеди.

Жоргонун жайы мындайча,
Жалганы жок кылдайча.
Бир жылда туулуп, үч кулун,
Үчөө тең тулпар болгон – дейт,
Ажаандын Тели шалкысы,
Кууса кармайт кушту дейт,
«Долу кара» Жаңылга,
Он төртүндө туш болгон.
Кайыптан болуп насылы,
Ээлери кут болгон [1, 255-б.].

Акыры боз жорго качып, өз ээси Шырдакбекке Чолок-Кайыңга жетет. Шырдакбектин Эрке аттуу «эрке» аялы, Жаңылдан боз жоргону көп эр сураса бербей койгонун, артынан келген куугунга – «дүнүйөдөн көп берип, эл четинен өткөрүп, кудасындай кастарлап, жөнөткөндө бир кеп бар, жорго качты дегени, мага ниетинин кыйшыгы» - деп ою бузулуп, ооруп жаткан Шырдакбекти таштап, боз жоргого минип Эрке жеңе төркүнүнө карай качып жөнөдү. Эркеси менен жоргосунан бир түндө ажыраган хан Шырдакбек Кашкар ханы Шыгайга: «.. Калыс болсо Шыгайхан, Эркемди берсин колума» - деп кырк жигитин жөнөтөт. Келген жигиттерден окуяны билген Шыгай Эркени өлүм менен жазалайт да, боз жоргону алып калат. Акыры Жаңыл Мырзанын Шыгай хандан боз жоргону алып, Шырдакбекке тапшырышы менен чыгарма аяктайт.

«Экинчи китеп» деп аталган бөлүмдө дагы баатыр Жаңыл алдыңкы планда турат. Автор бул бөлүм аркылуу Жаңылдын баатырдык сапатына эмес, көңүлдү көбүрөөк анын гумандуулугуна, калыстыгына, дүнүйө, малмүлккө кызыкпай элдин ынтымагын ойлогон кемеңгер акылдуулугуна, элинин кызыкчылыгын жогору койгон мекенчилдик сапатына бурат. Бир боз жорго үчүн «..Калмак-кыргыз төрөсү, тоорулса канча ноёну, эрегишсе ал үчүн, элим эркин болубу..» - деп, эне катары эл ынтымагын жогору коёт.

Варианттын дагы бир өзгөчөлүгү оозеки элдик фольклордун жанрларынын мыкты синтездешкенинде. Мисалы, кошок кошуу менен угузуу салтынын берилиши. Тоголок Молдонун айтуусунда Үлбүрчөк менен Бургуйдун аялдарынын кошогу болсо, А.Чоробаевдин вариантында Тейиш ханга уулдары Аккочкор менен Каңкынын каза болгонун комуздун коштоосунда угузусу. Мунун өзү А. Чоробаевдин элдик фольклорду мыкты өздөштүрүп, аны өзүнүн вариантында мыкты жуурулуштура алганын кабар берет. Кошок жанры кыргыз оозеки адабиятынын

архаикалык үлгүлөрүнө жатат. Кошок адам баласынын тирүүчүлүгүнө байланыштуу болуп, адам каза болгондо ошого аза күтүү, жоктоо, кайгыруу салты – бул адамдын тарыхында эчак эле пайда болгон көрүнүш дегенге болот. Ал эми угузуу – кайтыш болгон адам тууралуу кабар берүү. Адатта даражалуу ханга, уруу башчыларына алардын жакын адамынын каза болгонун угузуунун милдетин атайын акындар мойнуна алган. Алар поэтикалык көркөм тил аркылуу, метафоралык каймана маанидеги образдар аркылуу, маркумдун туугандарын сооротор сыпайы сөздөр аркылуу астыртадан оор жоготууну кошо бөлүшө угузууну аракеттенишкен [2, 205-209-бб.] Угузуу салтынын мындай көрүнүшү А. Чоробаевдин вариантында Тейиш ханга уулдары Аккочкор менен Каңкынын өлгөнүн угузууда толук сакталган.

Элдик оозеки чыгармаларда эл өзүнүн баатырын дайыма бийик деңгээлде сүрөттөйт. Ал каармандан эл өзүнө керектүү адамды көргүсү келет жана окуялардын аягында эл бактылуу турмушта жашап, өзү сүйгөн баатырын өлтүрүшпөйт. Ушундай көрүнүш элдик мотивдин негизинде жазылган «Жаңыл Мырзанын» 4 вариантында тең бирдей чагылдырылат. Жаңыл Мырза элин ички жана сырткы душмандардан сактап, бактылуу, тынч турмуш тартуулайт. Элдик оозеки чыгармачылыкта кездешкен эпикалык баатырларга карата колдонулган көркөм поэтикалык каражаттарды Жаңыл Мырзанын образынан да көрө алабыз. Кайсы вариантты албайлы, Жаңылга карата «мырза», «тынар», «баатыр», «эр», «шер», «жолборс», «арстан» ж.б. у.с. эпикалык көркөм каражаттар орду менен колдонулат.

Кенже эпостогу башкы каарман Жаңыл Мырзанын образы ар бир айтуучуда баатырдыгына көбүрөөк басым жасалса, А. Чоробаевдин вариантында Жаңылдын баатырдыгы менен кошо анын аялзаты катары сулуулугу, боорукерлиги жана энелик сезими, кубанычы, кайгысы күчтүү чагылдырылган.

«...Арзан көрбө Жаңылды,
Аялдан чыккан арстанды..»[4, 141-б.]

(М.Мусулманкулов)

«...Ургаачынын жолборсу,
Улуктун баарын бастаткан..»[8, 209-б.]

(Тоголок Молдо)

«...Кара долу күлүгүн,
Карматып алып бат минип,

Туулга башта чарайна,

Көкүрөккө тартынып,

Беш кабырга белдемче,

Жаанын огун асынып...» [9, 14-15-бб.]

(А.Чоробаев) деп баатырдыгын сүрөттөп келип,

«...Көмкөрмө кундуз тебетей,

Ичинде бар такыя,

Шуру, бермет чогу бар,

Сайынганы каркыра, [9, 33-б.] (А.Чоробаев)

Сыны көрктүү сымбаттуу,
 Бөйдөй кара торудан,
 Эркек үндүү бөрү көз,
 Чарчы бойлуу, сылык сөз,
 Сырты кайкы, жайык төш,
 Айдарымы ачык жүз...» - [9, 35-б.] (А.Чоробаев)
 деп Жаңылдын аял катары сулуулугун, назиктигин бир темп менен көркөм баяндайт.

А. Чоробаев бул поэмасында Жаңылдын образы аркылуу ошол доордогу жана азыркы, деги эле жалпы аялзатына таандык драматизмди, трагедияны жана армандуу сүйүүнү мыкты ачып берүү менен бүгүнкү күндөгү гендерлик маселени да көтөргөн. Элдин ынтымагын биринчи планга койгон Жаңылдын туткунда адам чыдагыс кордук көрүшү, өз каалоосу менен эмес өзүнөн улуу Калматайга зордоп күйөөгө тийиши, аялы катары Калматай тараптан жылуу мамиленин болбошу, өзүнө тең баатыр түгөйдү жолуктура албагандыгы, душмандан тапкандыгына намыстанып өзүнүн баласына сүйүүсүн толук бере албай, өзү тарбиялап – өстүрбөгөндүгү чыгармадагы – драматизм жана трагедия. «Өз элиме душмандан тапкан туягым деп кантип айтам?!» – деп баатырдык намыс жол бербей, өлтүрүүнү ойлойт да,

«...Дене-бою калч этип,
 Чымчык учса жанынан,
 Минген аты жалт этип,
 Жаа сундуруп, тез ирмеп,
 Тиктей албай көз ирмеп,
 Мууну кетип Жаңылдын,
 Бардап көзүн беш ирмеп,
 Жебенин огу жып этип,
 Баладан алыс ок кайгып,
 Сайылып ташка тык этип,
 Ажалынын жогунан

Аман калган эмеспи...» - [9, 128-129-бб.] (А.Чоробаев). Ошентип, баласын өлтүрүүгө даабай энелик сезим күчтүүлүк кылып, «бешенелүү периште, күйүп турган шам чырак» - деп өңөрүп алып, кийин талаадан башка чукак абасы асырап алсын деген тилекте көк өгүздүн жанына баланы тыштап кетет.

Жалпылап алганда, Жаңыл – баатырдык эрдиги жагынан алдыга киши салбаган мыкты, ал эми үй бүлө күтүү, эне болуу жагынан бактысыз инсан.

Фольклордун кыргыз адабиятына тийгизген таасири жөнүндө сөз болгондо, анын жанрдык өзгөчөлүгүн эске алып дифференциалдуу мамиле кылуубуз керек. Элдик оозеки чыгармалардын бир жанрында «реализмдин» элементтери үстөмдүк кылса, башкасында начар өнүккөн. Мисалы, кыргыз элинин жөө жомокторунда апыртмалык күчтүү өнүккөн. Ал эмес, бир эле жанрдын ичинде, «реализмдин элементтери» түрдүү даражада болгон. «Эр Төштүк», «Кожожаш» эпосторунда мифологиялык түшүнүктөр күчтүү болсо, башка баатырдык эпостордо кыргыз элинин чет

элдик баскынчылар менен болгон күрөшү кеңири орунду ээлеп, чындык турмушка жакын турган [3, 144-б.] - деп белгилүү адабиятчы К. Бобулов белгилегендей, «Жаңыл Мырза» поэмасында да сырткы жана ички баскынчылар менен болгон салгылаштардын чындык экендигине поэманы окуган адам сөзсүз ынанбай койбойт. Себеби чыгармадагы согуштук эпизоддордо каза болгон баатырлардын атына байланышкан жер-суу аттары чыгармаларда арбын кездешет.

«...Ит өлгөн» деп Арпада,
 Атагы жерге калганы,
 Күңгөйдөн атты кулжаны,
 Жат-Кулжа аты калганы...» [4, 179-180-бб.]
 (М.Мусулманкулов)

«...Жагалмай өлгөн ошол жер,
 Ошол күндөн ушул күн
 Жагалмай атка калыптыр.
 ...Аталып калды ошол жер
 «Калматайдын сайы» – деп [5, 80-б.]
 (Ы.Абдрахманов)

«...Калдан тентек өлгөн кез,
 Ашуу аты Калдама»[9,164-б.] (А. Чоробаев).

Элдик поэмаларды кенже эпостордон айырмалап турган негизги критерийлер деп – анын көлөмүнүн чакандыгы, композициялык түзүлүшүнүн жөнөкөйлүгү, катышкан каармандардын аздыгы, сюжетке шайкеш келген поэтикасын жана сюжеттеги баш каармандын өмүр жолундагы орчундуу бир учурун, керт башына тиешелүү трагедиясын гана чагылдырылышы эсептейбиз [6, 36-б.] - деп окумуштуу Г.Орлова эпикалык поэмага ушундайча аныктама берет. А. Чоробаев бардык жарык көргөн эмгектеринде дайыма биз сөз кылып жаткан эмгегин «Жаңыл Мырза» поэмасы деп атап келген. Биз автор тарабынан мындай атоону чыгармага карата болгон автордук мамиленин болуусу менен түшүнүп кабыл алдык. Анткени, А. Чоробаев элдик сюжетке гана кайрылып тим болбостон, профессионал адабияттын табиятын жакшы өздөштүрүп, чыгармага өзүнүн жаңычылдыгын киргизген. Эгер автор тарабынан мындай жаңычылдык жеке мамиле болбосо, кайталанма, пассивдүү чыгармалардын бири болмок да, автордун чыгармачылыгына да терс таасирин тийгизмек. Ошондон улам, биз акындын бул чыгармасын каармандардагы эпикалык мүнөздүн болуусуна, окуялардын тарыхыйлуулугуна, масштабдуулугуна, эпикалык салттуулуктун сакталышына жана индивидуалдуу мамиленин болуусуна таянып, А. Чоробаевдин айтуусундагы эпостун варианты деп ишенимдүү түрдө атай алабыз. Анткени, автор бул чыгармасын жаратууда Ак-Талаа, Куланак, Жумгал, Ат-Башы, Тогуз-Торо райондорунун ар кайсы колхоздорунун

улуу муундагы жашоочуларынан угуп, алардан уккан ар бир вариантты анализдеп, бир системага салып, баатыр кыз жөнүндөгү керемет чыгарманы жарата алган. Бул уккан окуялары тууралуу өзүнүн кол жазмасында баяндайт [КЖФ Инв. №401/1323, 169-б.]. Эл арасын кыдырып улама-тарыхты көп чогултуп, мыкты билген үчүн «Жаңыл Мырзаны» арбын маалыматтардын негизинде жазгандыгы көрүнүп турат. Бул туурасында өзү да «Мурас аттуу ырында:

Бекер калып калбаса деп бул аңыз,
Карьлардан угуп жаздым уламыш.
Эл оозунан жыйнап алган ар бир сөз,
Ал байлыгым бир мен үчүн кубаныч.

Ошондуктан элдик сөздөр жазганым,
Калк арасы менин бийик асманым.

Өткөн күндүн элеси деп сезгиле,
«Жаңыл Мырза», «Тайлак баатыр» дастанын [7, 424 б.] - деп жазат.

А. Чоробаевдин вариантындагы «Жаңыл Мырза» поэмасы - (Жаңыл Мырза: ырлар жана поэмалар. Ф.: Кыргызмамбас, 1957-ж.) жана «Жаңыл Мырза» (поэма, Ф.: Кыргызстан, 1966-ж.), ал эми кийинчерээк А.Чоробаев Тандалган чыгармалары (Жаңыл Мырза, Тайлак баатыр. Бишкек, 2016-ж.) жарык көргөн.

Демек, жогоруда жүргүзүлгөн талдоолорго таянып, элдик мотивдеги башка варианттардан айырма-

ланып, А. Чоробаевдин вариантынын өз алдынча иштелип чыккандыгын негиз катары кабыл алууга болот. Ошондой эле А. Чоробаевдин «Жаңыл Мырзасы» оозеки чыгармачылык менен профессионалдуулуктун белгилерин өзүнө камтыган, өз алдынчалуулукка ээ болгон баатырдык мүнөздөгү эпостун варианты дешке болот.

Адабияттар:

1. Чоробаев А. Тандалган Чыгармалар. «Жаңыл Мырза», «Тайлак баатыр». Түзгөн: Н.А.Чоробаева. - Б., 2016.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. I том, 3-басылыш, академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. - Б., 2017.
3. Бобулов К. Фольклор жана адабият. Адабий сын макалалар, портреттер. - Ф.: Кыргызстан, 1980.
4. Мусулманкулов М. Ырлар жана дастан. - Ф.: Кыргызстан, 1983.
5. Абдрахманов Ы. «Жаңыл Мырза»поэмасы. - Ф., 1967.80 б.
6. Орозова Г.Ж. Кыргыз элдик поэмаларынын табияты (жанр, сюжет, историзм). Монография. Б., 2015. - 356-б.
7. Кыргыз адабиятынын тарыхы. IV том, 3-бас., академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. - Б., 2017.
8. Тоголок Молдо. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. I том. «Кыргызстан» басмасы. - Ф., 1970.
9. Чоробаев А. Кол жазмалар фонду. Инв. №401/1323.
10. Исаева А.К. Трансляции малых эпосов «Кожожаш», «Эртоштук», «Жаңыл Мырза». / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2008. №. 5-6. 280-284-б.